

Lublin, 2 stycznia 2025 r.

RECENZJA ROZPRAWY DOKTORSKIEJ**autorstwa mgr Anny Zalewskiej****pt. *Postaci demoniczne w polskiej i wschodniosłowiańskiej bajce magicznej:******kategorie, źródła i funkcje, Toruń 2024, ss. 350,***

napisanej w Szkole Doktorskiej Nauk Humanistycznych, Teologicznych i Artystycznych

„Academia Artium Humaniorum” Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

pod kierunkiem dr hab. Iwony Rzepnikowskiej, prof. UMK

Recenzowana rozprawa porusza temat istotny dla badań folklorystycznych i antropologiczno-kulturowych: wizerunku postaci demonicznych w wybranych gatunkach prozy ludowej polskiej i wschodniosłowiańskiej. Autorka jednak pokazała, że mimo około stu lat analiz relacji postać–bajka magiczna, ciągle można odkryć nowe przestrzenie badawcze i – mało tego – dojść do wniosków nowatorskich, ważnych dla dyscypliny literaturoznawstwo, wymagających rewizji i redefinicji dotychczasowych ujęć oraz otwierających nowe perspektywy badawcze. Co ważne, rozprawa pozostaje w pełni spójna z dotychczasowym, stale i systematycznie pomnażanym dorobkiem Mgr Anny Zalewskiej (zob. *Nota bibliograficzna*). Potwierdza zarazem jej wierność podjętej tematyce, koncentryczne nabudowywanie koncepcji multidyscyplinarnych analiz oraz Jej elastyczność, do której zmusiła Ją sytuacja geopolityczna zapoczątkowana 24 lutego 2022 roku, nagle zmieniająca środowisko pracy naukowców związanych z badaniem zjawisk kultury rosyjskiej. Anna Zalewska pozostała przy swoim temacie, umiejętnie go przeprofilowała, na pewno z zyskiem dla recenzowanej rozprawy, która wyróżnia się szeroką wschodniosłowiańską perspektywą. Autorka skorzystała przy tym z wielu dofinansowań, stypendiów i staży realizowanych w Polsce i zagranicą, efektywnie wyzyskując konsultacje naukowe, zgłębiając archiwa, ucząc się nowych języków, doskonaląc umiejętności translatorskie, co w sumie zaowocowało tym, że środowisko slawistów, folklorystów–literaturoznawców i folklorystów–komparatystów powiększyło się o wytrawną, utalentowaną, zdyscyplinowaną i dojrzałą Badaczkę, o czym świadczy niniejsza rozprawa.

Praca spełnia wymagania stawiane rozprawom doktorskim, po pierwsze, dzięki temu, że podejmuje zagadnienia nieopisane dotąd w literaturze przedmiotu. Owszem, ludowa bajka magiczna

jest najwnikliwiej zbadaną odmianą gatunkową prozy ludowej, a badania genologiczne tej bajki są ugruntowane w folklorystyce polskiej i słowiańskiej, podobnie jak typologia i funkcje postaci czy kulturoznawcze portery istot wierzeniowych o konotacjach demonicznych. Niemniej, studiując stan badań, A. Zalewska słusznie doszła do wniosku, że musi uzupełnić dość sporą lukę dotyczącą najpierw rekonstrukcji rejestru tych postaci w bajce magicznej polskiej, rosyjskiej, ukraińskiej i białoruskiej, a następnie poddać kompleksowo, w sposób pogłębiony i wystandaryzowany, komparatystycznej refleksji w aspekcie międzykulturowym i antropologiczno-kulturowym. Gdy dodamy do tego świadomość problemu heterogeniczności gatunkowej ludowych narracji z udziałem postaci demonicznych (napięcie na osi fabulat–memorat), zrozumiemy i docenimy recenzowaną rozprawę, a Autorkę pochwalimy za skrupulatne cyzelowanie celu swojej analizy.

Drugim argumentem za wysoką oceną recenzowanej rozprawy jest przeanalizowany materiał źródłowy, stanowiący około 1.800 różnego typu przekazów: bajek magicznych i podań wierzeniowych oraz opisów wierzeń. Nie możemy nie podkreślić faktu, że chodzi o przekazy spisane w języku polskim, rosyjskim, ukraińskim i białoruskim (zob. wykaz źródeł s. 311–321), pochodzące ze źródeł drukowanych w okresie od XIX wieku do pierwszej połowy wieku XX.

Tak obszerny materiał analityczny spowodował, że A. Zalewska musiała zmierzyć się z ogromną liczbą różnorodnych postaci o charakterze demonicznym i różnorodnych funkcjach, obecnych w setkach wariantów folkloru wierzeniowego. I tu Jej intuicja, wnikliwość i uporządkowane metodologicznie myślenie nie zawiodły: umiejętnie (jak w całej pracy zresztą) połączyła podejście ilościowe (ile, co najczęściej, co w bajkach większej liczby narodów itd.) z podejściem jakościowym. Zaowocowało to rozbudowaną częścią analityczną, zawierającą merytorycznie pogrupowane postaci w sześć typów: zmarli (rodzice, dusze, strzygi i upiory), śmierć (i jej „siostra” bieda), ludzie o nadprzyrodzonych właściwościach (czarownice/y), wykonawcy zawodów (kował, muzykant, pasterz, młynarz), duchy przyrody (wodnik, leszy, wiatr) oraz diabeł.

W związku z tym podniosę inny walor pracy A. Zalewskiej, a mianowicie ciągle nastawienie na szukanie podobieństw i różnic (na głębszych poziomach analiz sprowadza się to do bardzo dyskretnych cech dystynktywnych, co świadczy o maestrii Badaczki w prowadzeniu interpretacji); ciągle nastawienie na poszukiwanie powtarzalności i wyjątkowości pod różnymi względami, rozpoznawanie (niekiedy odkrywanie) i nazywanie kryteriów oraz ustanawianie – za pomocą ich wiązki – konkretnej, adekwatnej systematyzacji analizowanego materiału. Autorka nie traci przy tym z pola widzenia istoty wyinterpretowanej semantyki czy pełnionej funkcji (powiedzielibyśmy w terminach kategoryzacji przez prototyp – okazji, subkategorii centralnej), co znalazło odzwierciedlenie choćby w wyjątkowo trafnych i bardzo spójnych tytułach pod- i podpodrozdziałów części analitycznej. Kilka przykładów: *Straszna pani w bieli*, *Niewierne żony i ludożerczynie*, *Rozdziobią go jastrzębie i wrony* – o czarowniku, *Przypadkowy grajek i „zastępca” rybaka* – o młynarzu, *Leśny nestor* – o leszym, *Translokacyjny rezydent wód* – o wodniku czy *Diabeł znękany*. Lektura tych rozdziałów przekonuje, że nie są to tylko ozdobniki stylistyczne, świadczące skądinąd o odwadze Doktorantki, kreatywności czy Jej kompetencjach kulturowych (przy tytułach intertekstualnych). Tytuły te dowodzą precyzji wielowątkowych naukowych analiz, wnioskowania na podstawie uzyskanych wyników i układania szczegółowych wniosków w spójne acz rozbudowane struktury uogólniające.

Autorka, podejmując i realizując temat rozprawy, stanęła przed problemem niejednoznaczności czy raczej nieuchwytności postaci demonologicznej, podlegającej różnym wcieleniom

i materializacjom oraz transformacjom, motywowanym niekiedy wpływom pozasłowiańskim i innych kultur słowiańskich. Postanowiła zatem, wychodząc od wyników badań etnograficzno-folklorystycznych, trzyetapowo wyłonić swoje narzędzie badawcze: najpierw prześledziła, jak definiowana jest szeroko rozumiana kategoria postaci demonicznej oraz postanowiła następnie sprawdzić, które postaci z tego uniwersum pojawiają się w bajkach magicznych i podaniach wierzeniowych. W trzecim kroku, korzystając z badań etnolingwistycznych (Winogradowa i Tołstaja), stworzyła własną wiązkę kryteriów opisu postaci demonicznej w prozie magicznej, określając ją kwestionariuszem badawczym. Posłużył on z powodzeniem do stworzenia pełnej charakterystyki wierzeniowych postaci demonicznych pojawiających się w ludowej bajce magicznej, a także – do wystandaryzowania analiz, co jest bardzo istotne dla badań porównawczych. Należy pozytywnie odnieść się nie tylko do procedury budowania narzędzia, nie tylko do systemowego stosowania go w rozdziałach od drugiego do siódmego (okraszonych celnie dobranymi trzydziestoma trzema ilustracjami), ale także – do jego dojrzałej ewaluacji przeprowadzonej w podsumowaniu pracy (s. 302–305). Tu koniecznie trzeba podkreślić zacięcie metodologiczne A. Zalewskiej, które sprawia, że Jej praca ma wysoki potencjał naukowy rozwijania folklorystyki co najmniej polskiej i słowiańskiej.

Zakreślenie genologiczne materiału analitycznego, czyli ograniczenie go do narracji wierzeniowych będących fabulatami (bajka magiczna i podanie wierzeniowe), wymagało od Autorki poważnych pogłębionych studiów genologicznych, rozpoczętych od analiz porównawczych różnych systematyk prozy ludowej (Krzyżanowskiego, Czistowa, Uthera). W tym zakresie również postanowiła – i musiała – zbudować niejako definicję operacyjną, pozwalającą jej następnie odsiać z całości prozy ludowej wyłącznie opowieści czarodziejskie. To działanie, jak opisane wyżej, również upoważnia do wysokiej oceny pracy doktorskiej A. Zalewskiej.

Celem badań Doktorantki były analizy komparatystyczne, tak wizerunków postaci demonicznych w prozie magicznej i wierzeniowej, jak też specyfiki gatunków w aspekcie postaci. Powiedzieć, że cele te zrealizowane zostały z powodzeniem, to nic nie powiedzieć. Trzeba bowiem mieć w perspektywie wielorakość osi badań porównawczych dokonanych przez A. Zalewską. Polskie – wschodniosłowiańskie; polskie – rosyjskie – ukraińskie – białoruskie; uniwersalne (np. zmarli rodzice i diabeł) – lokalne (np. leszy); wątek bajkowy – funkcje i role fabularne postaci demonicznych; wpływ kościoła chrześcijańskiego zachodniego – wpływ kościoła wschodniego; kontekst specyfiki kręgu kulturowego (utrwalony w stale obecnym w rozprawie odniesieniu do pozabajkowych wyobrażeń o analizowanych postaciach). W tym gąszczu treści i napięć Autorka odnajduje się świetnie, prowadząc wywód przejrzysty i trafny.

Recenzowana praca zasługuje też na miano rozprawy z zakresu komparatystyki genologicznej. Pokazuje bowiem, znów dokonując analiz i syntez na wielu płaszczyznach, jak badać gatunek folkloru czy kategorię fabulatów w perspektywie postaci (np. danego typu), w perspektywie funkcji tych postaci, w perspektywie kategorii semantycznych służących do opisu tych postaci; jak badać wątki w aspekcie różnych „sekwencji kontaminacyjnych”. Dodajmy, że A. Zalewska cały czas świadomie operuje między trzonem materiału badawczego, a kontekstem, do którego zalicza na przykład odwołania do opowieści religijnych, komicznych i ajiologicznych, ale też do kontekstów niesłowiańskich (prace szwajcarskie, niemieckie, francuskie, amerykańskie, litewskie, np. Luthi, Orlik, Ranke, Dundes, Kerbelytė i in.).

Praca A. Zalewskiej ma klarowną, dobrze zakomponowaną i logiczną strukturę: od ustaleń teoretycznych i metodologicznych w rozdziale I, poprzez część analityczną ujętą w rozdziałach II–VII, po podsumowanie całości i wnioski w *Uwagach końcowych*, bibliografię, aneks bibliograficzny, spis ilustracji i streszczenia. Jest też pracą bardzo proporcjonalną, gdyż część analityczna zdecydowanie przeważa objętościowo nad rozdziałami teoretycznymi. Koniecznie trzeba pochwalić Doktorantkę już za świetny stan badań ujęty we *Wprowadzeniu* i rozwinięty rozdziale pierwszym pt. *Ustalenia metodologiczne*, charakteryzujący się układem problemowo-chronologicznym, poświadczającym nie tylko odczytanie Autorki, ale też Jej zdyscyplinowanie w prezentacji złożonego, wielojęzycznego, multidyscyplinarnego i rozległego w czasie (od lat 20. XX wieku) materiału naukowego. W strukturze części analitycznej dostrzeżemy odzwierciedlenie wyników pracy analitycznej. A. Zalewska dokonała tego na dwa co najmniej sposoby, najpierw stosując gradację treści w części analitycznej, którą rozpoczyna od omówienia postaci demonicznej najczęściej pojawiających się w badanym materiale, a także – wprowadzając tytuły części interpretacyjnych (podrozdziałów), układające się w system wskazujący na zestaw najbardziej istotnych cech danej postaci. Rozdziały te wyróżniają się też przywołaniem wielu cytatów, zróżnicowaniem zapisu odwołań do materiału analitycznego (własne skróty) i adresów bibliograficznych opracowań. Podsumowanie całości pracy znajdziemy w *Uwagach końcowych*. Skromnie brzmiący tytuł może zwieść, gdyż rozdział ten pokazuje dojrzałość metodologiczną Doktorantki, patrzącej z dystansu na swoje analizy w rozdziałach II–VII w kontekście przyjętych dla rozprawy celów. Pogłębia tu refleksje nad sześcioma zakresami, istotnymi już nie tylko dla Jej rozprawy, ale dla folklorystyki słowiańskiej, dla genologii folklorystycznej czy dla ludowych obrazów postaci demonicznych. Wskazała też na kolejne, otwierane przez Jej pracę perspektywy badawcze.

Na koniec, wśród atutów pracy wymienimy elegancki wywód i klarowny sposób prowadzenia czytelnika przez meandry analiz i interpretacji, z szacunkiem dla osób nieznających języków wschodniosłowiańskich. Służą temu konsekwentnie proponowane wstępy do każdego z rozdziałów, podsumowania rozdziałów i wnioski częściowe, wyrównany stylistycznie metajęzyk rozprawy, wewnętrzne odsyłacze, nasycenie tekstu środkami więzi spajającymi wywód i pokazującymi dyscyplinę myślenia Autorki. Śmiało korzysta też Ona ze środków wyrażających Jej postawę wobec przekazywanych treści, a przy tym rzetelnie oznacza autorstwo przywoływanych tez i twierdzeń. Praca jest przy tym zredagowana bardzo starannie.

Uwagi, zastrzeżenia, pytania szczegółowe

Z obowiązku recenzenckiego pragnę zgłosić kilka uwag, które mogą przydać się A. Zalewskiej na etapie przygotowania pracy do druku – co bardzo popieram czy w przypadku rozwijania i pogłębiania poszczególnych wątków analitycznych.

Autorka dobrze operuje terminologią folklorystyczną, harmonizując porównywalne ale jednak niekiedy nieskalibrowane systemy terminologiczne (wystarczy wskazać różne ujęcia w różnych krajach i okresach powstania prac). Tak samo świetnie radzi sobie z pojęciami z zakresu kulturoznawstwa, etnologii czy historii kultury – dyscyplin subsydiarnych w Jej ujęciu wobec folklorystyki i literaturoznawstwa. Niemniej chciałabym zadać pytanie, czy może zamiast „zjawiska fakultatywności”, „wymienności” postaci, ich „wzajemnej zastępowalności” w wariantach realizacji

danego wątku, lepszym terminem nie byłaby ekwiwalencja kulturowa – pojęcie ważne dla przekładów, więc i dla międzykulturowych badań komparatystycznych. Może warto, by Autorka pokusiła się o własną, świeżą definicję takiego pojęcia, za którym kryłoby się tak naprawdę ustanowienie nowej kategorii badawczej, folklorystycznie przydatnej dla analiz bajkowych i nie tylko bajkowych.

A. Zalewska dokonuje krytycznego przeglądu wykorzystanych systematyk prozy ludowej i zwraca uwagę na ich niewystarczalność. Idzie za tym postulat stworzenia nowej systematyki „w której zostałyby przeanalizowane nie tylko wątki jako takie, lecz także poszczególne warianty w celu określenia ich gatunkowej przynależności” (s. 307). Jak tego dokonać? Od czego zacząć? Jaka systematyka byłaby, zdaniem Autorki, potrzebna słowiańskiej folklorystyce, bajkoznawstwu ludowemu i komparatystom?

Doktorantka wykazała przydatność analizy polskiej i wschodniosłowiańskiej bajki magicznej (i fabulatów najbliższych jej genologicznie) w aspekcie występujących w niej postaci demonicznych. Zaznacza też, że taka procedura badawcza mogłaby się sprawdzić w przypadku innych gatunków. Jakich? Jakie widzi nowe zastosowania tej wypracowanej przez siebie metodologii?

Autorka, porównując opowieści z różnych kręgów kulturowych, zauważa rozbieżności czy różnice, które „pojawiają się [...] na poziomie mniejszych jednostek strukturalnych bajki, mianowicie epizodów, a także sposobów łączenia poszczególnych wydarzeń w sekwencje kontaminacyjne, których różnorodność stanowi przejaw wariantywności właściwej tekstom folkloru i zależna jest od pomysłowości i bogactwa repertuaru ludowych gawędziarzy”. Moje pytanie brzmi: jaką rolę w tym procesie, jakim było utrwalanie prozy ludowej (w czasach „przednagraniowych”, a może jest nadal współcześnie), wyznacza Doktorantka dokumentalistom? Jaką mamy pewność, że badany tekst sprzed stu lat poświadcza kreatywność gawędziarza, a nie pomysłowość zbieracza, skryby, redaktora?

Konkluzja

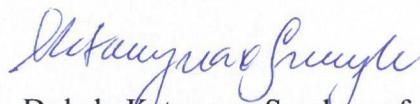
Rozprawa doktorska Anny Zalewskiej zasługuje na miano wartościowej naukowo. Ma również wysoki potencjał otwierania nowych perspektyw badawczych, ale przede wszystkim ma również walor pracy doniosłej naukowo. Autorka wielowymiarowo – od koncepcji badań wynikającej z gruntownego rozpoznania stanu wiedzy, przez wystandaryzowane, interdyscyplinarne i pogłębione analizy prowadzone w reżimie logicznym i badawczym, po celne, rozbudowane wnioski – dowiodła, że posiadała umiejętności badawcze na najwyższym poziomie. Refleksyjnie podchodzi do dorobku autorytetów, dostrzega zmienność zjawisk folkloru słownego w aspekcie uwarunkowań historycznych, społecznych i kulturowych, co predestynuje Ją do samodzielnego prowadzenia prac naukowych.

Wobec powyższego stwierdzam, że przedłożona do oceny dysertacja **stanowi istotny wkład w rozwój dorobku dyscypliny literaturoznawstwo**, a zarazem proponuje nowe rozwiązania z zakresu badań folklorystyki literaturoznawczej i antropologiczno-kulturowej, a dodatkowo – semiotyki i historii kultury, kulturoznawstwa, etnologii i antropologii kultury. Z tych powodów **wnioskuję o wyróżnienie rozprawy doktorskiej A. Zalewskiej.**

Recenzowana rozprawa zasługuje też na druk jako monografia i dobrze by było, gdyby Autorka nie była zmuszona ograniczeniami finansowymi do skracania części analitycznej.

Przedłożoną do oceny rozprawę doktorską mgr Anny Zalewskiej pt. *Postaci demoniczne w polskiej i wschodniosłowiańskiej bajce magicznej: kategorie, źródła i funkcje* oceniam **bardzo pozytywnie**. Stwierdzam tym samym, że rozprawa ta **z naddatkiem** spełnia wymagania stawiane pracom doktorskim i wnioskuję o dopuszczenie jej do dalszych etapów postępowania w przewodzie doktorskim.

Dr hab. Katarzyna Smyk, prof. UMCS

Lublin, 2 I 2025